

SHODIYOR ERGASHEV,

Farg'ona Davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

“SHAYX SAN'ON” QISSALARINING GENEZISIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

Annotatsiya: Ushbu maqolada mintaqalararo keng tarqalgan Shayx San'on qissasining genezisi haqida so'z boradi. Bunda har qanday badiiy asar, ayniqsa, sayyor syujetli asarlarning paydo bo'lish sabablari, undagi joy nomlari va timsollarning kelib chiqishi, ularning manba va manshaalari xususida fikr yuritilgan. Turli manbalar asosida bu asarning o'z tarixi borligi ko'rib chiqilgan. Shayx San'onning tarixiy shaxs yoki afsonaviy siymo ekanligi yuzasidan fikr bildirilgan.

Kalit so'zlar: “Shayx San'on qissasi”, genezis, manba, manshaa, reallik, afsona.

Abstract: This article examines the genesis of the Shaykh San'ān narrative, which is widely pacnpocmanēn across different regions. The study focuses on the reasons behind the emergence of literary works, particularly those with a wandering (migratory) plot, as well as the origins of place names and symbolic images found in the text, their sources, and their provenance. Based on various sources, the article explores the historical background of the work and traces its developmental history. It also discusses whether Shaykh San'ān should be regarded as a historical figure or a legendary (mythical) character.

Keywords: “Shaykh San'ān narrative”, genesis, source, origin, reality, myth, legend.

“Shayx San'on qissasi” nomi bilan tarqalgan badiiy barkamol qissaning masshtabi juda keng. Nishopurda Shayx Fariduddin Attor, Hirotda Mir Alisher Navoiy, Kurdistonda Faqir Tayron, Ozar yurtida Husayn Jovid ushbu mavzuni qalamga oldilar. Bu jihatdan Annamarie Shimmelning e'tirofini eslash kifoya. Darhaqiqat, bu qissa musulmon Sharqining turli mintaqalarida keng tarqalgan bo'lib, unda zohiran otashin ishq, ishq tufayli joni jahoni-yu e'tiqod-iymonidan kechgan Shayx San'onning kechinmalari, tushida ko'rgan va keyinchalik o'ngida yuzma-yuz kelgan tarsobachaning bevosita din-u iymondan voz kechib, kufrga olib boradigan shart va jurmonalarini bajarishi, alaloqibat duo-yu nasihatlar tufayli yana oldingi holati va martabalariga qaytishi, to'kis iymon bilan jon taslim qilishi, haqiqiy oshiqni ko'rgan tarsobachaning bulardan mutaassir bo'lib, Haq diniga o'tishi nihoyatda ta'sirchan lavhalarda ifodalangan.

Qissa mazmunidan voqif bo'lgan har qanday odam har jihatdan komil bo'lgan odamning tarsobacha ishqida kufr yo'liga kirganligini hazm qilishi ham anchayin mushkul. Qachonki uning tagma'nosidagi mohiyatni anglagach esa, bu zot va uning boshdan kechirganlari tarixiymi yoki shunchaki afsonami, degan xayollarga borishi ham tabiiy.

Shayx San'onning yashash manzili, tarixiy yoki afsonaviy siymo ekanligiga aniqlik kiritish masalaga jiddiy yondashishni taqozo qiladi. Tadqiqotni shakllantirish jarayonida murojaat qilingan manbalarga ko'ra, Shayx San'on tarixiy shaxs bo'lib, haqiqatan ham Makkayi mukarramada istiqomat qilgan. “San'on” toponimi uning Yamanda tavallud topganidan darak beradi. Uni “Ibn Saqqo” deyilishi piri murshid bo'lganiga bir ishoradir. “Saqqo” soqiy so'zi bilan o'zakdosh; soqiyning ramziy ma'nosi muridlarni Alloh ma'rifatidan bahramand etuvchi, ularni irshodga yetaklovchi shaxsni anglatgan. Darhaqiqat, Shayx Fariduddin Attor o'z qissasining boshlanmasida

Shayx San'oning kim ekanligini, o'z ma'vosida qanday martabalarga erishganligini nihoyatda siqqlik bilan badiiy bayon qiladi. U kamol-u adoda benazir, qutbi davron, ellik yil faol pir, izmida to'rt yuz sohibkamol murid riyozat bilan band bo'lgani, Shayx ilmi amalga doimo yor bo'lib, sohibi kashf, sohibi asror ekanligi ta'kidlanadi. Ellik bir marta hajga borgan va har yili umra shartini ado etgan. Agar ro'za namozini hisoblaydigan bo'linsa, ularning soni beaded ekanligi, har doim payg'ambar sunnatini ado etib kelgani aytiladi. Uning huzuriga har doim necha-necha peshvolar bosh urib kelib, karomat va maqomotiga qaviy bo'lganliklari, xullas, ham muqtado, ham aziz-u muhtaram bo'lganligi orqali Shayx San'on haqidagi tafsillar beriladi. Husayn Jovidni mustasno qilinganida, avvalgi uch asarda berilgan tavsiflar Shayx San'oning tasavvuf qutblaridan biri ekanligini dalillay oladi. Bu jihatdan Attor, Navoiy, Tayronda yaqinlik kuchli.

Shayx San'on to'qima timsol emas, balki tarixiy shaxs bo'lganligi bir qator manbalarda keltiriladi. Ayrim badiiy-ilmiiy manbalarda esa bu zotni afsonaviy shaxs sifatida ta'riflaydilar. Demak, Shayx San'oning tarixiy yoki afsonaviy shaxs ekanligi borasida ixtiloflar bor. Bizningcha esa, Shayx San'on tarixiy shaxs. Negaki, rivoyatlarning tarixga yaqin turishi e'tiborga olinsa, Shayx San'on haqidagi rivoyatlarning bunchalik keng jug'rofiyaga ega bo'lishi, e'tiborli tazkiralalar va zukko ulamolar tomonidan e'tirof etilishi uning tarixiy shaxs sifatida qabul qilishga sabab bo'la oladi. Qolaversa, ayrim manbalarda Shayx San'oning tarixiy shaxsligiga ishora etuvchi qaydlarga ham duch kelinadi. Chunonchi: "Shayx San'on (Ibn Saqqo) XI- XII asrlarda yashagan tarixiy shaxs bo'lib, uning otashin sevgisi haqidagi qissa Sharq mamlakatlarida mashhurdir. Badiiy adabiyotda bu qissani birinchi bo'lib Fariduddin Attor 1221 yilda "Mantiq ut-tayr" asarida nazmda bergan"[1:322].

Shayx San'on haqida mo'tabar manbalarda ko'p va xo'b yozilgan, dedik. Chunonchi, Abdu-rahmon Jomiy o'zining "Nafohat al-uns min hazorat al-quds" tazkirasida uning nomini ham tasavvuf allomalari qatorida tilga oladi. "Shom shahri ulamolaridan Abdulloh otliq bir kimsa rivoyat qiladi: Men, Ibn Saqqo va Abdulqodir Bag'dod shahrining Nizomiya madrasasida tahsil olar edik. Shahrimizda G'avns ismli kishining paydo bo'lishini eshitdik. Do'stlarim bilan uni ko'rishga oshiqdik. Yo'lda Ibn Saqqo Abdulqodir G'avnsni mensimasdan gapirib bordi. Bu holat G'avsga ayon bo'lgani uchun ularni duoyi bad qildi. Shu sababli Ibn Saqqo umrining oxirida tarso qiziga giriftor bo'lib shu azoblarga qoldi" [5:333].

Hazrat Alisher Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat fi-shamoyim ul futuvvat" tazkirasida Shayx San'on haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi: "Shayx San'oning buzurgligini Shayx Fariduddin Attorning "Matiq ut-tayr" otliq kitobini o'qig'on kishi bilur. Ishq va muhabbat bahrining gavhari va shavq-u malomat otashkadasiningsamandari ekandur"[2:512]. Darhaqiqat, Shayx San'on "ishq va muhabbat gavhari" hisoblanishining sababi shundaki,

Yana bir mulohaza. Alisher Navoiyning "Layli va Majnun" dostonining muqaddimasida ushbu satrlar bor:

*Yozmoqqa bu ishq jovidona,
Maqsudim emas edi fasona.
Mazmunig'a bo'ldi ruh mayli,
Afsona edi aning tufayli.
Lekin chu raqamg'a keldi mazmun,
Afsona anga libosi mavzun. [3:56]*

Demak, Shayx San'on ham, uning haqida so'zlangan voqelik ham faqat afsona emas. Uning zamirida haqiqat, sodir bo'lgan real voqelik turadi.

Shayx Fariduddin Attor va Alisher Navoiyning dostonlaridagi "Shayx San'on qissalari"ni tadqiq etgan F.Isomiddinovning yozishicha, uning nomi turli manbalarda Shayx San'on, Shayx Sam'on, Ibni Saqqo, Abdulrazzoq shaklida berilgan ekan. "Mantiq ut-tayr"ning barcha qo'lyozma

va bosma nusxalarida “Shayx San’on qissasi” deyilgan, va tabiiyki, Shayx San’on nomi aynan qolgan. Uning tanqidiy matnini tayyorlagan eronlik olim S.Gavhariy doston nomini “Mantiqut tuyur” (Maqomoti tuyur), Shayxning nomini “Shayx Sam’on” deb tilga olgan. Yurtimizda amalga oshirilgan tadqiqotlarning barchasida Shayx San’on nomi aynan saqlangan[4]. F.Isomiddinovning qayd etishicha, S.Gavhariy nusxasida katta yoshdagi shayxning tarso qiziga oshiq bo’lishi, qiz e’tiqodiga ko’ra nasarolardan bo’lishi, Rumning Bizonis mavzesida yashashi haqida ma’lumot berilgan ekan. Gavhariy Yoqut Hamaviyga tayangan holda, “San’on” so’zi joy nomi bo’lib, Rum, Shom va Damashqqa yaqin hududlarda, bu so’z “Sam’on” deyilgan bo’lsa kerak, deb taxmin qiladi[6:15].

Tojik olimi Y.Salimov “Shayx San’on haqidagi afsonalar Sharq xalqlari orasida ancha qadimdan ma’lum va mashhur. U haqidagi turli afsonalar har turli xalq kitoblari va majmualari tarkibidan o’rin olgan”[10:21] degan qaydlari ham uning tarixiy shaxs ekanligini tasdiqlab turadi.

F.Isomiddinovning ma’lumotlariga tayangan holda yana ushbularni qayd etishni lozim topamiz. Eron olimi Yoqut Hamaviy Shayx San’on haqidagi rivoyatni Attor va Navoiy dostonlaridagi talqinlarga mos holda o’z tadqiqotida keltiradi. Uningcha ham, o’zini “Quduhi as’hob” (jahon uyg’og’i) deb bil. Shayx San’on qayta-qayta bir tush ko’radi. Tushida Rum diyorida yurarmish va butga sajda qilarmish. U tushida ko’rganlardan mutaasir bo’lib, Rum safariga otlanadi, bu yurtga borib, tarso qizini uchratadi va uning ishqida o’zligidan ayriladi: may ichadi, zunnor bog’laydi, Qur’onni yoqadi, sokini butxona bo’ladi. Kamiga cho’chqaboqarlik qiladi, hammom o’txonasida o’t yoqadi. U bilan borgan muridlar harchand urinmasin, Shayxni qaytara olmaydi.

Hikoyat syujetining davomida keltirilishicha, Shayx San’on Rumga yo’l olganida sadoqatli bir muridi safarga ketgan edi. Qaytib ahvolni ko’rgach, muridlarga tana-yu malomatlar qiladi, bir necha kun Allohga munojaat qilib, Shayxni bu isnoddan qaytarishini o’tinadi. Tushiga Muhammad sollallohu alayhi vasallam kirib, Shayxning najot topganini aytadi. Shundan keyingi voqealar ham Shayx San’on haqidagi barcha qissalar va ular talqiniga bag’ishlangan tadqiqotlarda bir xil berilgan[6]. Bir qator talqinlarda ana shu muridning nomi Attor deb keltirilgan. Jumladan, Faqir Tayronning dostonida ham muridning nomi Attor deyilgan. Mazkurning manbasi yana Matiq ut-tayr”da Fariduddin Attor Shayx San’on qismatiga daxldor qissani badiiy adabiyotga birinchi bo’lib olib kirganidadir.

F.Isomiddinovning qaydlaridan yana quyidagilar ma’lum bo’ladi:

1) Ayrim manbalarda Shayx San’on ismi o’rniga Ibn Saqqo nomi zikr etilgan. “Saqqo” lug’atlarda suv tashuvchi, suv quyuvchi ma’nosini bildirsa ham, ramziy ma’noda xarobatda ishq ahli-ga may quyuvchi soqiyni ifodalaydi. F.Isomiddinovning yozishicha, Ibn Saqqo hijriy VI asrda yashagan mashhur faqihning nomi bo’lib, shariat qonunlarining bilimdoni bo’lgan. Keyinchalik Rumga borib, nasroniy dinini qabul qilgan.

2) Muhammad G’azzoliy “Tuxfat ul-muluk” asarining 10-bobida Shayx San’onni Shayx Abdurazzoqi San’oni deb tilga oladi: “Abdurazzoqi San’oni karomatli kishilardan bo’lib, nasroniy dinini qabul qilgan”.

3) “Mantiq ut-tayr”ni turk tiliga tarjima qilgan Gulshahriy shayx san’on qissasi kelgan faslning nomini “Dostoni Shayx Abdurazzoq” tarzida bergan.

4) Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostonining oxirida Shayx San’on to’g’risidagi quyidagi ma’lumot berilgan: “Shayx San’on (Ibn Saqqo) IX – XII asrlarda yashagan tarixiy shaxs bo’lib, uning otashin sevgisi haqidagi qissa Sharq mamlakatlarida mashhurdir. Badiiy adabiyotda bu qissani birinchi bo’lib Fariduddin Attor 1221-yilda “Mantiq ut-tayr asarida nazmda bergan”.

5) Eron olimi Husayn Hadevi Jam bir maqolasida Shayx San’on afsonaviy qahramonning nomi. Ehtimol, Attordan oldin hech kim bu qissa ijodkori bo’lmagan. San’on Yaman poytaxtidir.

6) Sirojiddin Alixoniy ham shu qarashni takrorlaydi: San'on Yamandagi mashhur shahardan-durki, Shayx San'onga nisbat berilgan[6].

7) Quroni karimning Fil surasi tafsirida Abraha Yaman poytaxti San'o shahrida nihoyatda dabdabali cherkov qurdirib, uning nomini "Al kaliys" (kaliso – nasarolar ibodatxonasi) deb ataydi. Maqsad kishilar Ka'bani tavof qilmasdan shu kalisoni tavof qilishini istaydi. Ammo kishilar Ka'batulloni tavof qilishdan qaytmaydilar. Abraha askar-u fillarni to'plab, Ka'bani buzishga intiladi. Lekin fillar yotib olib, hech o'rinlaridan turmaydi. Shu payt Alloh irodasi bilan osmonda qushlar paydo bo'lib, askarlar ustiga tosh yog'diradi. Tosh tekkan askar o'sha zahoti o'la boshlaydi. Abraha ham tosh ostida qoladi. Uning jasi uzilib-uzilib tusha boshlaydi. Uni amallab, San'ongacha olib borishadi va shu yerga dafn qilishadi[9:93].

Keltirilgan bu dalillar Shayx San'on (Ibn Saqqo)ning tarixiy shaxs ekanligi, Yamanda yashaganligi, nasarolikni qabul qilganligini tasdiqlashga asos beradi. Qissa sujetiga poydevor bo'lgan bu voqeliklar va qissaning bosh qahramoniga prototip bo'lgan shayxning din-u iymondan kechishini asoslash uchun ramziy ma'noda tarsobacha timsoli va shart-u jurmonalar kiritilgan va qissa oxirida shayx yana musulmonchilikka qaytgan, degan xulosaga ishora bor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. – Тошкент, Фафур Фулом, 1991. – Б.88.
2. Алишер Навоий. Насойим ул муҳаббат // Алишер Навоий, Мукамал асарлар тўплам. 20 томлик, 17-том. – Тошкент, Фан, 2001.
3. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Тўла асрлар тўплами. 10 жилдлик. 7-жилд. Тошкент, Наириёт-матбаа консерни, 2012. 56-бет.
4. Аттор Фаридууддин. Матик ут-тайр (Жамол Камол таржимасида) – Тошкент, Фан, 2006. – Б.106.
5. Чоми Абдурахмон. Нафаҳот ул-унс. Тошбосма. Матбайи Ҳайдарӣ Ҳиндустон. Соли 1269 ҳижри. – С. 333.
6. Исомиддинов Ф.Шайх Санъон ҳақидаги қиссаларнинг қиёсий таҳлили (Фаридууддин Аттор ва Алишер Навоий асарлари мисолида). Филол.фан.номз... дисс. – Тошкент, 2001.
7. Комилов Н. Тафаккур карвонлари. – Тошкент, Маънавият, 1999. - Б.280.
8. Факи Тейран. Шейх Санъан. (критический текст, перевод, примечания, и предисловие М.Б.Руденко) – Москва, Наука, 1965. – Стр.31.
9. Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 30-пора. – Тошкент, Моварауннахр, 1991. – Б.93
10. Салимов Ю. Стоновление жанра сказочной прозы в персидско-таджикской литературе. АКН. – Москва, 1964. – Стр. 21.

